

АФГОНИСТОНДАГИ ЭТНОЛИНГВИСТИК ВАЗИЯТ ВА ТИЛ СИЁСАТИ

ИНОМХЎЖАЕВ РАҲМОНХЎЖА

Филология фанлари доктори, профессор, ТошДШИ

Аннотация. Мақола турли этник ареаллар туташган минтақада жойлашган кўп тилли мамлакат ҳисобланган Афғонистондаги этнолингвистик вазият ва тилларнинг мақомини ёритишга бағишланган. Мамлакат аҳолиси орасида алоқа воситаси сифатида истеъмолда бўлган 30 дан ортиқ тилларнинг кўпчилиги Ҳинд-Европа тиллари оиласига мансуб бўлиб, 2004 йилда қабул қилинган Конституцияга мувофиқ дариё ва пушту тилларига расмий давлат тили мақоми берилган, қолган тиллар ҳам шу тилда сўзлашувчилар зич яшайдиган минтақаларда учинчи расмий тил деб қабул қилинган. Этнолингвистик вазият ва тил сиёсати мамлакат аҳолисининг бир вақтнинг ўзида икки, уч ва ундан ортиқ тил соҳиби бўлишини келтириб чиқарди.

Таянч сўз ва иборалар: этнолингвистик вазият, тил сиёсати, расмий давлат тили, икки тиллилик, кўп тиллилик, Ҳинд-Европа тиллари оиласи, коммуникатив аҳамият, оз сонли сўзлашувчига эга бўлган тиллар.

Аннотация. В статье освещается вопрос об этнолингвистической обстановке и языковой политике в Афганистане, в многоязыковой стране расположенной на стыке соприкосновения различных этнических ареалов. Большинство из более 30 языков, используемых населением страны как средство общения, принадлежит к Индо-Европейской семье языков, среди которых по Конституции 2004 года дари и пушту определены как официальные государственные языки страны, другие же языки имеют статус третьего официального языка в регионах компактного проживания их носителей. Этнолингвистическая обстановка и языковая политика породили явление массового двуязычия, трехязычия и многоязычия среди населения страны.

Опорные слова и выражения: этнолингвистическая обстановка, языковая политика, официальный государственный язык, двуязычие, многоязычие, Индо-Европейская семья языков, коммуникативное значение, языки с малочисленными носителями.

Summary. The subject of study of this article is the ethno linguistic situation and language policy in multi-lingual Afghanistan which is situated on the area of contacts of various ethnic groups. The majority of more than 30 languages spoken in Afghanistan belong to the Indo-European family of languages. According to the Constitution of Afghanistan adopted in 2004, Dari and Pashto are designated as the official languages of the country; the other languages are declared as a third official language for the areas inhabited by native speakers of them. The ethno linguistic situation and the official language policy have resulted in bilingualism and multilingualism among the majority of the population of the country.

Keywords and expressions: Ethno linguistic situation, language policy, official language, bilingualism, multilingualism, Indo-European family of languages, communicative importance, minor languages.

Афғонистондаги тиллар ва уларнинг ҳолати кўпдан бери тадқиқотчилар диққатини ўзига тортиб келади¹. Мамлакатдаги мураккаб этно-

лингвистик вазият бундай қизиқиш сабабларидан, деб айтиш мумкин.

Афғонистон кўп миллатли ва кўп тилли мамлакатлар жумласидандир. Маълумотларга

¹ Дворянков Н. А. Литературный язык и диалекты пушту в Афганистане. – Народы Азии и Африки, 1964, № 2. – С. 142–146; Дворянков Н. А. О развитии пушту как национального и литературного языка в Афганистане. – В кн.: Современные литературные языки стран Азии. – М., 1965. – С. 170–191; Дворянков Н. А. О двух аспектах изучения языковой ситуации. В кн.: Проблемы изучения языковой ситуации и языковой вопрос в странах Азии и северной Африки. – М., 1970; Калинина З. М. Языковая ситуация в современном Афганистане и деятельность афганской Академии языка и литературы «Пашто толына» // Языковая политика в афроазиатских странах. – М., 1977; Киселева Л. Н. К вопросу о двуязычии пушту-

дари в Афганистане // Народы Азии и Африки. – М., 1982. № 6; Kieffer Ch. Dialectologie du Pashto. – Caboul, 1975; Kieffer Ch. Afghanistan: Languages. Encyclopaedia Iranica, vol.1. – P. 506–516; Morgentierne G. Report on Linguistic mission to Afghanistan. – Oslo, 1926; Bashir, Elena. Evidentiality in South Asian languages. 2006; Grierson, George A. Linguistic Survey of India: Volume X, Eranian Languages. – Calcutta, 1921; Ingham, Bruce. The language situation in Afghanistan. In R. E. Asher (ed.), The encyclopaedia of language and linguistics, 46–47. – Oxford, New York, Seoul, Tokyo: Pergamon Press, 1994.

кўра, ҳозирги кунда Афғонистон аҳолиси сўзлашадиган тиллар ва йирик диалектлар сони ўттиздан ошиқ бўлиб, улар Ҳинд-Европа (эроний ва ҳиндий), турк-мўғул, сомий-ҳомий ва дорд тиллари оиларига мансубдир¹.

Мамлакатда бундай этнолингвистик ҳолатнинг вужудга келиши бир қатор омиллар билан боғлиқ. Булардан бири ўлканинг турли этник ареаллар туташган минтақада жойлашганидир. Мамлакатнинг марказий ва шимоли-шарқий минтақаларида яшайдиган халқлар асосан дарий тилида сўзлашса, шимолий вилоятларда жойлашган аҳолининг аксарияти туркий тилларда сўзлашадилар, шарқий ва жанубий вилоятларда яшайдиганлар учун эса, пашту, ҳиндий ва дорд тиллари ўзаро алоқа воситаси бўлиб хизмат қилади.

Афғонистоннинг этнолингвистик вазиятига таъсир этувчи яна бир омил – мамлакатнинг мураккаб географик шароити бўлиб, бу омил, айниқса, Помир тоғлари дараларида яшовчи элатларга хосдир. Мазкур минтақада қадим замонлардан бери яшаб келаётган элатлар кўпинча коммуникация имкониятлари чеклангани туфайли ҳозирги кунга қадар ўзларининг этник ўзлигини, миллий ёки қабилавий тилларини сақлаб қолганлар. Бунинг натижасида мазкур ўлкада оз сонли сўзлашувчига эга бўлган тиллар ва лаҳжалар салмоғи сезиларлидир.

Бу ўринда турли замонларда бу ердан жангу жадаллар билан ўтган жаҳонгирлар ва уларнинг қисман шу ерларда ўтроқлашиб қолган қолдиқлари ҳам мамлакатдаги этнолингвистик вазиятнинг мураккаблашувига таъсир этганини айтиб ўтиш жоиз. Йирик шаҳарлар, шунингдек, бошқа айрим минтақаларга сочилиб кетган араб ва яҳудий миллатларига мансуб аҳоли, этник илдизлари мўғуллар истилоси билан боғланадиган ҳазора этник гуруҳи буларга мисол бўла олади. Мамлакатнинг шарқий Қунар вилоятидаги собиқ Кофиристон, ҳозирги Нуристон аҳоли-

сининг этник тарихи македониялик Искандар (Александр) истилоси билан боғлиқ бўлиши мумкин, деган тахминлар ҳам йўқ эмас. Айни пайтда, тадқиқотчилар Нуристон тиллари ҳамда дорд тилларини орий қабилаларнинг энг қадимги даврда шарқий минтақаларга сурилиши даврида мавжуд бўлган лаҳжалар асосида вужудга келган тиллар бўлиши мумкин, деб ҳам ҳисоблашади².

Ҳозирги кундаги ҳолатда Афғонистон аҳолиси учун алоқа воситаси бўлиб хизмат қилаётган тиллар қуйидагича тасниф қилиниши мумкин:

1. Ҳинд-Европа оиласига мансуб тиллар. Бу тилларда сўзлашувчи аҳоли мамлакатнинг аксарият кўпчилигини ташкил этади. Ҳинд-Европа оиласига мансуб тиллар ичида эса, эроний (орий) тилларнинг салмоғи каттадир. Бу гуруҳга, биринчи навбатда, шимоли-шарқий эроний тиллар сирасига кирувчи пашту тили ҳамда бир қатор Помир тиллари – шуғни, рўшони, ишкошуми, сангличи, мунжи тиллари киради. Мамлакатда кенг истеъмолда бўлган дарий тили шимоли-ғарбий эроний тиллар гуруҳига кирса, балучи, парочи, ўрмури тиллари жануби-ғарбий эроний тиллар ҳисобланади.

Нуристонда сўзлашиладиган ката (که ته) тили ва унинг лаҳжалари бўлмиш войғали (وايگلى), ашқуни (اشکونی), прасуний (پرسونی) (паруни (پرونی), чужари (چوگری) ҳамда ўрмури (اورمړی) тиллари ҳам Ҳинд-Европа тиллари оиласига мансубдир. Шунингдек, дорд (دارد) тилларидан бўлмиш пашайи (پشه ای), гаварботи (گواربوتی), тироҳи (تیراهی) тиллари ҳамда ҳиндий тиллар гуруҳига мансуб бўлган панжоби (پنجابی), урду (اردو), синдҳи (سندھی), хиндаку (هندکو), лондҳо (لندها) тиллари ҳам Ҳинд-Европа тиллари оиласидандир.

2. Олтой тиллари. Афғонистонда истеъмолда бўлган ўзбек, туркман, қирғиз, қозоқ, мўғул тиллари ана шу оилага мансуб бўлиб, юқорида айтилганидек, бу тилларда сўзла-

¹ Демократическая Республика Афганистан. Справочник. – М.: Наука, 1981. – С. 17–18.

² Афганистан сегодня. – Душанбе, 1988. – С. 39.

шувчиларнинг асосий кўпчилиги Афғонистоннинг шимолий – Балх, Кундуз, Жаузжон, Хирот, Тахор ва Бадахшон вилоятларида яшайдилар.

3. Дравид гуруҳига мансуб тиллардан Афғонистонда брохуйи (براهويی) тили мавжуд.

4. Сомий-ҳомий тилларидан араб ва иврит тиллари Афғонистонда яшайдиган араблар ва оз сонли яҳудийлар томонидан, асосан, оила тили мақомида фойдаланилади.

Бундай этнолингвистик ранг-баранглик мамлакатдаги расмий тил сиёсати ва, умуман, тил вазиятига ҳам ўз таъсирини кўрсатиши табиийдир.

Мазкур тилларнинг кўпчилигида (дарий, пашту, шуғни, рўшони, балучи, гаварбати, панжоби, синдҳи ҳиндаку, брахуйи) сўзлашувчи аҳоли фақат Афғонистонда эмас, балки кўшни мамлакатларда ҳам мавжуд. Айни пайтда, Нуристон тиллари, айрим Помир тиллари, дордий тилларда сўзлашувчи аҳоли фақат Афғонистон ҳудудида яшайдилар.

Шуни таъкидлаш лозимки, Афғонистонда илгарилари форсий ва *форсие-кобули* деб аталган дарий тили ўрта асрлардан бери ҳозирги кунгача аҳолининг аксарият кўпчилиги томонидан истеъмолда бўлган тил мақомини эгаллаб келмоқда. “Асиа Фоундатион” ташкилотининг 2006 йилда 6 мингдан кўп қатнашувчилар иштирокида ўтказган сўровномасига кўра, мамлакатнинг 49% аҳолиси дарий тилини ўзининг она тили, 37% иккинчи тили деб ҳисоблайдики, бу икки рақам кўшилганда мамлакат аҳолисининг 86% ташкил этади¹.

Аҳмадшоҳ Дурроний (1721–1773) тарихда биринчи бор афғонларнинг мустақил давлатини ташкил этганида (1747) давлат бошқаруви асосан паштунлар қўлида бўлишига қарамай, пашту тилини эмас, балки айнан дарий тилини давлат тили сифатида қабул қилди. Унинг империясидаги этнолингвистик ҳолат уни шундай қилишига мажбур этди, чунки янги империянинг турли гўшаларида яшайдиган турли этник гуруҳларга мансуб аҳоли учун форсий тил лингуа фран-

са вазифасини ўтарди. Бу ҳол йигирманчи асргача давом этди ва фақат йигирманчи асрнинг биринчи чорагига келиб мамлакатда энг кўп сонли этник гуруҳ бўлган паштунлар тилини давлат мақоми даражасига кўтариш ҳаракати бошланди. Натижада, 1936 йил конституциясида мамлакат тарихида биринчи бор пашту тили иккинчи ўриндаги давлат тили деб эълон қилинди, 1964 йилги конституцияда эса, унга биринчи ўриндаги давлат тили мақоми берилди.

Ҳозирги вақтда Афғонистондаги тилларнинг расмий мақоми 2004 йилда қабул қилинган янги конституциянинг 16-моддасига кўра белгилаб қўйилган. Мазкур моддага кўра пашту ва дарий тилларига расмий давлат тили мақоми берилган. Афғонистонда сўзлашиладиган бошқа тиллар эса иккинчи категорияга киритилган ва бу тилларда сўзлашувчи аҳоли зич яшайдиган минтақалар учун уларга ҳам расмий давлат тили мақоми берилган. Конституцияда мазкур тиллардан фақат ўзбек, туркман, балучи, пашайи, кати тиллари санаб ўтилганига қарамай, бундай ҳуқуқ қонунан барча бошқа тилларга нисбатан ҳам қўлланилади.

Албатта, тилларга тенг ҳуқуқ берилиши мамлакатдаги тил сиёсати демократик принципларга асосланганини кўрсатувчи фактдир. Айни пайтда, кўпгина майда миллат тиллари учун бу ҳуқуқни амалга оширишда объектив қийинчиликлар борлигини ҳам назарда тутиш лозим.

Ўзбек, туркман, балучи тилларига нисбатан айрим расмий тил элементлари ўтган асрнинг етмишинчи йилларида жорий қилинган эди. 1978 йилги Апрель воқеаларидан кейин Афғонистон Демократик Республикаси давлатининг фармонида кўра, санаб ўтилган тиллар таълим соҳасига жорий этилди, мактабларда ана шу тиллар ўқитила бошланди, мазкур тилларда радио эшиттиришлар, газета ва журналлар наشري йўлга қўйилди². Бу анъана толибонлар хоки-

¹ <https://asiafoundation.org/resources/pdfs/AGsurvey06.pdf>

² Демократическая Республика Афганистан. – С. 20; Афганистан сегодня. – С. 38.

мияти ағдарилгандан сўнг майдонга келган Афғонистон Ислом Республикасида қайта тикланди ва бирмунча кенгайтирилди. Бошқа тиллар эса объектив сабабларга кўра ханузгача бу ҳуқудан фойдаланиш имкониятига эга бўлмади.

Бунинг энг биринчи сабаби мазкур тилларда сўзлашувчи аҳолининг кам сонли экани, устига устак, уларнинг икки, ҳатто уч мамлакат ҳудудига бўлиниб яшашларидадир. Майда тилларда сўзлашувчилар сони кўпинча 2–3 мингдан 15–20 минггача бўлиб, уларда тўлақонли таълим ва ахборот тизимини, давлат ишларини ташкил этиш муаммолидир. Шу сабабли ҳам Афғонистонда истеъмолда бўлган майда тиллар учун ханузгача ёзув яратилмади. Мазкур тилларнинг йириги ҳисобланган, Тожикистон ва Афғонистонда истеъмолда бўлган шуғни тили учун 1930-йилларда Тожикистонда лотин алифбоси асосида ёзув яратилган, мактаблар учун китоблар ва қўлланмалар нашр қилинган бўлса ҳам, кейинчалик бу ишлар ривож топмади¹. Афғонистонда мазкур тиллар бўйича бундай тадбирлар амалга оширилгани ҳақида эса, манбаларда маълумот учрамайди. Майда тиллар соҳибларидан етишиб чиққан зиёлилар, ижодкорлар зарурат юзасидан ўз асарларини расмий давлат тилларида ёзадилар ва мазкур тилларда яратилаётган адабий-маданий хазинани бойитишга ўз ҳиссаларини қўшадилар.

Афғонистондаги тил вазиятига оид яна бир ўзига хос жиҳат аҳолининг аксарият кўпчилиги икки, уч ва ундан кўп тиллар соҳиби бўлишидир. Бу ҳам, ўз навбатида, мамлакатнинг этнолингвистик шароити билан изоҳланади. Аҳолининг аксарият қисми заруратан ҳеч бўлмаганда икки тилли бўлишга мажбур. Бу кўпинча дарий-пашту зуллисонайлиги шаклида кўринади, майда миллатлар учун эса, кўпроқ “она тили +

дарий” ёки “она тили + дарий + пашту” ва ҳоказо кўринишида намоён бўлади.

Юқорида келтирилган маълумотлар Афғонистондаги тил вазияти ўзига хос жиҳатларга эгаллиги, бу жиҳатлар мамлакатдаги этнолингвистик шароит туфайли юзага келганлигини кўрсатади. Бир вақтнинг ўзида икки тил, айрим регионлар учун уч тил давлат тили мақомида амал қилишини, аҳоли орасида эса, табиий равишда икки тиллилик ва кўп тиллилик ҳодисаси юзага келганини мамлакатдаги тил вазиятининг ўзига хос муҳим жиҳатлари деб баҳолаш мумкин. Айни пайтда, тор минтакаларда оз сонли аҳоли томонидан истеъмолда бўлган тиллар ҳозирги замон талаблари даражасида ривожланиш имкониятига эга эмаслиги ва келажақда бутунлай истеъмолдан чиқиб, ўлик тилга айланиш хавфи остида эканлигини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим.

¹ Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. – М.: «Наука», 19867. – С. 237.

